

Lola újabb könyve

A B S Z T R A K T

A legendás Lola, Matzner Ilona, Márai Sándorné ceruzával, kis füzetekbe jegyezte házassága első éveitől kezdve 1979-ig a napi eseményeket, találkozásokat, sorsfordulatokat. A Nyugat írófeleségeivel ellentétben sose gondolt arra, hogy feljegyzései vagy azok bármely részletei napvilágra kerülhetnek. Nagy valószínűséggel a dokumentálás szándéka vezette. Nem írói, hanem olvasói nézőpontból figyelt a világra, az újságíró, író Márai hazai sikereire, majd az emigráció nehéz esztendeire. A naplóként számon tartható följegyzések a „Wahrheit”-et képviselik az olykor „Dichtung” Márai-naplókkal szemben. Egyben hírt hoznak egy kassai, közép-európai, az anyanyelvén kívül négy nyelven olvasó írófeleség életrendjéről az emigrációban. Az 1948 és 1979 közötti anyagból két vaskos kötetnyi jelent meg, ezek fontos kiegészítései az egyesektől főműnek gondolt Márai-naplóknak. Az bizonyos, hogy rendkívül értékes információkat közvetítenek az emigráns évek lehetőségeiről és korlátozottságáról.

„Honvagy?! Nem! Senkit és semmit nem hagytam ott, csak az emlékeinket!
(Ez van Párizsban, Kassán, Budapesten és Berlinben, Bécsben is!)”

(1948. IX. 20.)

„Reggel a kádban a *Polgár* II. hatása, visszajött az igazi Berlin és Párizs, ami volt, és ahogy volt! Minden megelevenedik! Ha leírnám, érdekes olvasmány lenne. Minek? Kinek? Ő már mindent megírt, ahogy Ő látta! A valóság más is volt.”

(1977. XII. 4.)

Egy, a kiadott két vaskos kötetnél jóval terjedelmesebb szöveg válogatásából emeltem ki két passzust, érzékeltetendő, hogy miféle, a napi (hétköznapi) emigránsorsoron túlmutató megjegyzések lappanganak Márai Sándor legendássá írt feleségének „naplójában”.¹

¹ MÁRAI Ilona, *Betűbe zárva. Napló*, I. 1948–1964, II. 1965–1979, s. a. r, utószó Ötvös Anna, kéziratfeldolgozás MÉSZÁROS Tibor – ÖTVÖS Anna, vál., szerk. NAGY Zsejke, Helikon, Budapest, 2022. Az e kötetekből hivatkozott, idézett szövegeket a továbbiakban külön nem jegyeztem le.

Önmagában már a napló minősítés további megfontolásokra készíthet. Márai emigrációs főműveként emlegetik többen az 1943/1944 óta vezetett sorozatot, amely új műfaji változat a tekintélyes múltra visszavezethető (magyar) naplóirodalomban.² Márai Sándor főleg franciákra hivatkozik: Gide-re, előzőleg Jules Renard-ra, utóbb újra Gide-re, Julien Greenre, ama szerzők közül, kiknek naplóit olvasta, tanulmányozta, véleményezte.³ Hogy a maga részéről lényegében valami mást próbáljon, a „más” helyzetnek megfelelően. Márainak a naplóírás – úgy tetszik – eleinte pótcselekvés-ként szolgált. A nehezülő, majd ellehetetlenülő publikációs körülmények és a készítés az írásra, mindannak lejegyzésére, ami lejegyzésre érdemesnek és érdekesnek találtatik, nem kiszorította az oly sok (és kétes) sikert hozó prózai epikát, hanem pótolta. A publicisztika a közeli múlt és jelen nyelvi, személyiséget illető, olykor „nemzeti”, válságidőszak fölvetette problémákra felelni hivatott írásbeli megnyilatkozások képviselőjében adott hírt az író-gondolkodó helyzetéről, véleményéről, törekvéseiről, egy olyan szituáltságról, amely többszörös áttétellel, olykor regényben igyekezett helyet találni a magyar irodalom (és az európai irodalmak) folyamatában. A regények egyszerre bizonyultak műfaji kísérleteknek és olvasmány-ígéretnek, a közeli és valamivel távolabbi múlt a jelen értését célzó igyekezetnek és állásfoglalásnak a mindig vitatható „epikai hitel” ügyében, egy megtalált „dallam”, mondat szerkesztési mód próbájának és az európai modern prózával folytatott párbeszédnek. Mindennek (1943/1944-ben) ellehetetlenülése irányította az írókat a naplóírás felé. A külső (történelmi) és a belső okok (az írói válságjelenségek és a kritika részéről érkező, nem mindig jóindulatú figyelmeztetések) oda vezettek, hogy a regényírás mellett és mögött egy másik változat bontakozott ki, a naplóé, amelynek írása közben nem volt szükség sem a külső tényezőkre, sem az „epikai hitelt” szavatoló megfontolásokra figyelni, csupán az események, az olvasmányok, a reflexióra kiszemelt történések között válogatni. Még a „nap követelményeire” sem kellett tekintettel lennie. Ez egyfelől mérhetetlen szabadságot biztosított: hogy mi fontos feljegyezni való, mi kevésbé fontos, elhagyható, ő döntötte el. Ugyanakkor (másfelől) a felelősséget is megnövelte. Még ha az első indulatban nem játszott is szerepet, kinek készül a napló, vajon kizárólag pótcselekvés-e, ha „fésületlenül”, a lejegyzések lendületében papírra kerülő vélemények, megjegyzések, reagálások, kommentárok első alakjukban egy remélt publikum elé kerülhetnének. Persze nem így fognak odakerülni. A folyamatos feljegyzés, újraolvasás, átírás, átfogalmazás során egyre világosabbá vált, hogy egyrészt fontos kordokumentum formába öntődéséről van-lehet szó, másrészt irodalmi alkotásról, amely nem tűri a hevenyészettséget, a merő rögtönzést. Ilyen módon az emigrációs regényírás kiegészült, kiteljesedett a naplókkal, amelyek sok tekintetben munkanaplók, sok tekintetben (ön)életrajzi beszámolók, sok tekintetben gondolkodástörténeti jellegű

² Számadás a Márai-kutatásról: FRIED István, *Márai Sándor 2019-ben = „maradj izzó parázs”. Tanulmányok Márai Sándor életművéről*, szerk. KOSZTOLÁNCZY Tibor – REICHERT Gábor – SZÁVAI János, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2020, 9–28. A Márai-naplókról újabban lásd DOBOS István, *A jelenlét adománya az írás eseményének tulajdona = Uo.*, 253–279. Mikor e dolgozat megjelent, a Lola-napló még nem volt kiadva.

³ Naplói szerint Lola sűrűn olvassa a kortársak emlékezéseit, emlékiratait, s többnyire elégedetlenül kommentálja azok alacsony nivóját és érdektelenségét, míg a Márai-naplók jelentőségét hangsúlyozza.

reflexiók. A 20. századi létezésről általában, az emigrációs írói sors lehetőségéről-lehetetlenségéről különösen. Ez a fajta Márai-napló erős válogatásban jutott nyomdafestékhez, e válogatott próza fejtett ki hatást, feltehetőleg nagyobb, mint az *Ami a naplókából kimaradt* kötetei, hogy aztán „teljes naplóként” jussanak a feljegyzések a „végső” formához. Ebben az alakjukban szolgálnak az örvendetesen élénk Márai-kutatás⁴ (nem egyszer megtévesztő) forrásaiul.

Jóllehet a Márai-életrajz nem egy külső eseménye kereshető vissza a naplókban, számos helyen érzékelhető, hogy az „elhallgatás” poétikája itt legalább olyan lényeginek bizonyulhat: fontosabb lehet, amiről nincs szó, mint az, ami nem egyszer sejtetéssel, enigmatikusan fogalmazódik meg, vagy ami üres helynek nevezhető. Az utolsó naplókötetben értesülünk arról, hogy Lola halálát követően az író álmaiban „megint hot line”, aztán: „te másoknak írtad a naplót, én neked.” A „hot line” ébreszti rá az író, hogy a kéziratokat, a dokumentumokat őrző hajóládából előkeresse „1948 óta írott naplóit, a füzeteket, ahová mindennap felírta, mi történt aznap. Mintha mindennap kapnék tőle egy levelet. Száznál több ilyen füzet maradt, ugyanannyi van valahol Pesten, ha van még valahol.” 1986. március 25-i bejegyzés: „Mindennap »egy levél« L.-től. Néhány noteszoldal ceruzairással.” Április 20. után: „Minden nap néhány oldal a naplóból. Száznál több ilyen notesz maradt. Ceruzairás, fegyelmezett, finoman rajzolt betűk. Mindent felírt, évtizedekre vissza, mindennap minden kis és nagy eseményét. Ezt az ajándékot kaptam tőle. Mintha mindennap levél érkezne tőle.” Május 20. előtt: „L. napló, mindennap. A visszaforgatott idő, ami számomra most éppen úgy »valóság«, mint a jelen. Nagy ajándék ez a megható és izgalmas napló. Megélem még egyszer az életünk mindennapjait és az álmait.” (Lola ugyanis számos bejegyzésében számot adott többnyire rémálmairól, amelyekben elmúlt idők epizódjaira ráakódott a jelen küzdelme az emigrációs létezésben, valamint az emberi kapcsolatok problematikussága). 1988-ból az utolsó ideidézhető bejegyzés: „L. naplója. Tíz év előtt ez a sor: »Az örökös félelem, hogy elveszíthetjük egymást. Istenem csak ezt nem,« És három felkiáltójel. Megtörtént, már álmomban sem találkozunk.”⁵

Mint utóbb kitetszik, Lola 1924 óta vezeti följegyzéseit. Ám az 1948-as svájci távozásra (bizonyára a várható vámvizsgálat miatt) nem meri magával vinni a jelentékeny mennyiségű írásos anyagot, melyben nemcsak 1944/1945 leányfalui eseményeiről, hanem az 1945-tel kezdődő „kulturapolitikai” eseményekről, a szélsőbal részéről érkező nemtelen támadásokról is fellelhetőek voltak adatok, indulatos jelzőkkel ellátott személyiségek. Egyáltalában, egy ilyen mennyiségű, kézírással írt anyag gyanút kelthetett, Nyugatra csempészendő dokumentumként kellemetlenségek okozására nyílhatott alkalom. Feltételezésemet erősíti, hogy az író-férj sem igen vitt magával „írásos” anyagot. Az 1943/1944-ben vezetett napló még megjelenhetett, noha fogad-

⁴ Vö. a 2. számú jegyzetben idézett kötet tanulmányaival, valamint az alábbi könyv Márai-blokkjával: *Szenvedélyek, formák, vallomások. In honorem Szávai János*, szerk. BENGÍ László et al. Kalligram, Budapest, 2020, 60–126.

⁵ MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1982–1989*, s. a. r. MÉSZÁROS Tibor, Helikon, Budapest, 2018, 328–338, 378. Kertész Imre nagyra értékelte ezt a naplókötetet, s maga elhunyt felesége „hot line”-járól ír: KERTÉSZ Imre, *A néző*, s. a. r. HAFNER Zoltán, Magvető, Budapest, 2015, 202.

tatásának voltak olyan tényezői, amelyek a későbbi támadásokat jelezték. Emiatt Márai úgy döntött, hogy az 1945 után is rendszeresen vezetett naplójának anyagát itthon megbízható kezekben hagyja, hogy majd adandó alkalommal maga után küldhesse. A Budapesten maradt naplóföljegyzéseket utóbb Umberto Natali, olasz diplomata tudta kihozni Magyarországról. Natali Óvári Baba (Magda Éva) férje, Óváry Zoltán, a Máraival szinte élete végéig levelező, Máraiékat az Egyesült Államokból Olaszországban is fölkereső jóbarát orvos sógora.

A Lola naplójából vett idézetek részint felelnek az okvetlenül fölvetődő kérdésekre, részint új kérdéseket vetnek föl, melyek érintik Márai kommentárjait. A kétkötetnyi Lola-naplóhoz fűzött utószavakból (a sajtó alá rendezés és a magyarázatok Ötvös Anna lelkiismeretes munkáját dicsérik), ismétlem, megtudhatjuk, hogy Lola 1924 óta jegyezte föl többnyire tömönatokban kettejük eseménytörténetét. A közzétett naplókból megismerhetjük a megélhetésért folytatott küzdelmüket (Lola munkát vállalt az Egyesült Államokban, mint hajdan Párizsban), emberi kapcsolataik szomorú történeteit, kimaradásukat egykori baráti körökből; kettejük meglehetősen változatos betegségei meglehetősen terjedelmes helyet foglalnak el, rosszulletek, ájulások, operációk, sikeres és eredménytelen kezelések, gyógyszerek és fogorvosi látogatások, testi gyöngeség és ritka egészségi jóérzések: számtalan feljegyzés tanúsítja, miféle szenvedéstörténeteket produkált e két élet. Nem kevésbé fontos Lola naplójában az étkezések, bevásárlások, ajándékozások, a vendéglők, a név- és születésnapok, házassági évfordulók menülistája. Azt is írhatnám, hogy a hétköznapi élet anyagi vonatkozásai éppen úgy feljegyzésre érdemesek, mint a szellemi kultúrában tett kirándulások. Lola rendszeresen és figyelmesen olvas, franciául és németül kiválóan, angolul és olaszul a szótár segítségét igénybe véve. Ritkábban kortárs irodalmat, a (neo)avantgárd hasonlóképpen taszítja, mint férjét, a Magyar Műhely kísérletezőire egyetlen jó szava sincsen. Krúdy prózájának ugyanúgy rajongója, s nem kevésbé látszik kedvelni Jókait, Mikszáthot. Mégsem állítható, hogy a kor irodalmától elmaradt olvasóval lenne dolgunk, inkább azt, hogy részben átveszi Márai véleményét az irodalomról, részben önnön helyzetéhez méri olvasmányait. Ugyanakkor a Márai-művek első olvasója, a naplóban rajongó bejegyzéseket találtam a készülő Márai-művekről, az újra-olvasottakról, olykor ellenőrző korrektúraolvasásra vállalkozik, véleményt mond. Az író hol megfogadja, hol idegesen elutasítja a feleség megjegyzéseit. Nemcsak az egymásra utaltság meghitt pillanatait tartalmazza a napló, hanem a férj váratlan dühkitöréseiről, esti alkoholizálásáról, időnként rendetlen életviteléről is beszámol (megerősítvén kortársi beszámolókat Márai hisztérikus jeleneteiről, indulatos megnyilatkozásairól),⁶ egy házasság nehéz óráiról, veszekedésekről, melyek nemcsak az egymásrautaltság okán, viszonylag hamar feloldódtak, ismétlődtek és elcsöndesedtek. Hol Márai kedves ajándékaival, hol Lola megbocsátó viselkedésével.

Ha pusztán a naplóknak a följebbiekben vázolt „magántörténelmét”, ha úgy tetszik, a világpolitika árnyékában zajló „mikrotörténelmét” tekintjük, ebből a nézőpontból

⁶ A dohányzással és alkoholizálással vívott küzdelem a Márai-naplókból is kiolvasható. Lola a kilencnapos fogadalmairól ad számot, megemlékezvén a férj hasonló – időleges – önmegtartóztatásairól.

sem érdektelen végigkísérni az idegen nyelvi környezetbe került, a világnézetileg erősen megosztott emigrációtól távol önmagát pozicionáló házaspár életének alakulását. Sem Márai, sem Lola nem kívánta elkötelezni magát a külföldi magyarság egyetlen (önjelölt) képviselője mellett. A szélsőjobbról folyamatosan érték igencsak nemtelen támadások Márait egykori és jelenlegi magatartása, közzétett írásai miatt, felróván neki polgári liberális múltat és európaiságra nyitott jelent. A Szabad Európa Rádióval történt megegyezése szerint szabad kezet kapott, azt és úgy olvas föl, amit jónak lát, az alkalomhoz illőnek gondol. A politikai klíma változásával azonban megromlott a Rádió és Candidus/Ulysses viszonya. A Rádió vezetősége nem olyképpen tekintett Máraira, mint az emigráció legjelesebb, nemzetközi mércével mérhetően kiemelkedő szerzőjére, hanem mint egyre az irányítandó munkatársak közül. Ezzel párhuzamosan anyagi problémák is ugyanígy fölmerültek. S ha a Márai-naplók erre inkább általánosságban tartalmaznak utalásokat, a Lola-naplókban olykor konkrétabb megjegyzésekre is bukkanhatunk. Általában rokonok, ismerősök megítélésében a házaspár mindkét tagjának megegyezőek vagy hasonlóak a fenntartásai. Márai a legszívesebben felszámolná Lolának Kassán maradt hűgával, Zsaszával a kapcsolatát, Zsaszák kassai állásvállalása miatt. A Lola-naplókból is kitűnik Márai kérlelhetetlensége az otthon maradt, szerinte „kollaboránsokkal” szemben,⁷ ugyanígy ítéli el az emigrációból hazalátogatókat, kiváltképpen azokat, akik hozzájárulnak emigrációs műveik (csonkított) kiadásához. Annyit azért nem árt itt tudomásul venni, a magyarországi kiadók jól megfontolták, mit engednek a magyar olvasókhöz eljuttatni. Talán ez is magyarázza Lola több ízben megnyilvánuló, igaz, korábról származó ellenszenvét Cs. Szabó László művei iránt, jöllehet a két háború között különféle alkalmakkor gyakran érintkeztek. Ellenben jóleső érzéssel emlegeti, hogy a szintén egykori személyes ismerős, Passuth László⁸ önéletrajzában sokszor és szépen emlegeti Márait, idéz műveiből, elismerő sorokban méltatja. Amiként Szőnyi Zsuzsa kritikáit is szívesen olvassa.

Érdekes módon Habsburg Ottó csak egyetlen egyszer bukkan föl a kiadott naplóban, szűkszavúan, de megbecsüléssel ír róla. Jöllehet Habsburg Ottó felügyelte az Új Európa folyóiratot, mely nem egy alkalommal méltatta Márai műveit. Feltehetőleg nem ismerték a szerkesztő–kritikus Csonka Emil nyilas múltját. S ha olykor bírálták is, ez nem merült föl, utóbb korrekt kapcsolat fűzte őket egymáshoz. Habsburg Ottó egy vele készült interjúban⁹ úgy beszél Márairól, mint a felvidéki polgárság és kultúrája méltó reprezentánsáról, aki ragaszkodott életformájához, s erre írásaiban

⁷ Ugyanakkor a Szabad Európa Rádióban felolvasott leveleiben Márai jóval megengedőbb. Vö. MÁRAI Sándor, *Fedőneve: Ulysses, I.*, s. a. r. Kovács Attila Zoltán – Mészáros Tibor, Helikon, Budapest, 2014, 586–587.

⁸ PASSUTH László, *Gyilokjáró*, Szépirodalmi, Budapest, 1972. A nemzedéktárs Passuth (ugyancsak 1900-ban született) rendszeresen ismertette Márai műveit, kolozsvári születésű lévén egyetértéssel és beleérzéssel kommentálta a később Garren-trilógiává szerkesztett Kassa-regényeket. Az ismertetések az Ezüstkorbán, a Vigiliában és a Magyarokban jelentek meg. Hadd jegyezzem meg, jókora bátorság kellett ahhoz, hogy az 1970-es évek elején a még indexen lévő emigráns szerzőről ily méltató sorok jelenjenek meg. Ez dicséri a felelős szerkesztő Győri Jánost és a kiadó vezetőjét, Illés Endrét.

⁹ *Egyszemélyes emigráció. Márai emlékek, töredékek*, az interjúkat készítette, vál. SALAMON István, szerk., szöveggond. MÉHES László, Bíbor, Miskolc, 2003, 96–98.

is vissza-visszatért. Hozzáteszi: Márai „pártok fölött állt [...] nemzeti politikát akart, nem pártpolitikát.” Az interjúból az is megtudható, hogy leveleztek. Erről bizonyára Lola is tudott, följegyzései között mégsem találunk idevonatkoztható utalásokat. Pedig a naplók rendszeresen közlik, honnan és kitől érkezik levél. Mindenesetre még így, hiányokkal együtt is, összeállítható az a kapcsolatrendszer, amely az emigrációs években változott ugyan, de amely működött, amelyet működtetni lehetett. Ilyen módon tudható, ki mikor vendégeskedett náluk. Thassy Jenő¹⁰ elbeszéli, hogy Lola „meglepő és megható jelenség volt.” Eladónóként dolgozott Althannál, egy New York-i áruházban, a cipőosztályon. „Egész nap talpon volt, aztán hazaszaladt, megfőzte a vacsorát, ami négy vagy öt fogásból állt. Étkezésünket végigülte, és csak azután ment ki mosogatni.” Efféle ebéd- és vacsorakészítéseket (Olaszországban és az Egyesült Államokban) a Lola-naplók is elbeszélnek, részletezve a menüt, az alapanyagok beszerzésének módját, az elkészítés idejét. Nem kevésbé érdekes részleteket olvashatunk ama bizonyos „előkelő” áruházról is, ahol Lola árusította a rábízott árucikkeket, több osztályon is volt eladó. Belülről válik átláthatóvá egy amerikai vállalkozás, mondhatnók úgy is, alulnézetből, a munkarend, főnökök, részlegvezetők, beosztottak viszonyaiba nyerünk betekintést, a fizetés rendjébe; és információkat kapunk arról is, mint illeszkedik egy szokatlan világba a másféle társasághoz, munkafelfogáshoz, életvitelhez szokott személyiség.

Az emigráció nem pusztán az elveszített otthon emlékezete és az otthontalanságon úrrá lenni kívánó igyekezet között játszódó történet, hanem a beilleszkedés (természetes) nehézségeinek elbeszélése is. Lola helyzete az önleírás segítségével jellegzetes száműzött sorsként demonstrálódik. Márai hol ellenzi a munkavállalást, hol tudomásul veszi. Lola változó keresete (mely függvénye az általa eladott árumennyiségnek) jól egészíti ki kettejük jövedelmét, amelynek egyaránt vannak kiszámítható, noha nem mindig időben, olykor rendszertelenül érkező tényezői. A Szabad Európánál való közreműködés persze az állandó jövedelmi forrás, igaz, az idők folyamán változó. Mint ahogy bőséges információkat kapunk a nyugdíjról, a (beteg)biztosításról, egyszóval az életvitel és életrend anyagi forrásairól. Kiváltképpen érdekessé számba megy, hogy a Lola-naplók lehetővé teszik az amerikai és olasz létezés összehasonlítását. Kurtán, rövidre zárva akképpen foglalhatnám össze, hogy Dél-Olaszország élhető életet biztosít, a táji és emberi környezet európai léptékkal rendelkezik, s ha kétségkívül a nyelvi nehézségek hátráltatják is a hétköznapi érintkezést a szomszédokkal, a házlakókkal, az ismerőssé lett boltosokkal fenntartott kapcsolatok az otthonosság illúzióját keltik. Csakhogy az ország egésze nem működik. A kormányválságok, a sztrájkok (a kapuk előtt időnként szemétkupacok halmozódnak föl, amelyeket napokon át senki nem takarít el, a legkevésbé az intézmény, amelynek feladata volna), utóbb az infláció, az osztársadalmivá lett bizonytalanság, a vonatkések stb. kiszámíthatatlanná teszik az életet, az ingatag közbiztonság, a postai, pénzügyi szolgáltatások rapszodikussága állandó panaszokra adnak okot.

¹⁰ Uo., 99–103.

A közép-európai ügymenetekhez hozzászokott házaspár naplóit megtöltik a panaszok: hogy (fontos) küldemények elvesznek, későn érkeznek, s ez vonatkozik a csekkre is. Az azonban az emigrációs évtizedekre általában vonatkozik, hogy a Magyarországra küldött könyvek jórészt visszaérkeznek, részint avval, hogy a címzett nem vette át, vagy avval, hogy ismeretlen a címzett, hol más ürüggyel. Az Egyesült Államokban jóval szervezettebbek a hétköznapok, a közlekedés megbízható, a közbiztonság annál kevésbé (gyilkosságokról, büntettekről, horrorba fúló „acte gratuite”-ről sűrűn számolnak be a naplók, nem egyszer televíziós képriport, híradás nyomán). Ugyanakkor a délolasz emberek barátkozó természete, emberisége, részvéte szinte teljesen hiányzik (legalábbis hiányát érzik a naplóírók), a nagyváros hideg és rideg rendjét legalább olyan nehezen viselik el, mint az időnként szélsőséges időjárását. A dél-olaszországi tartózkodás sem biztosította az otthonra találás maradéktalan örömét, mégis a valahová tartozás biztonságát hitette el. Az amerikai évek viszonylag kevés örömet hoztak, ami a személyes életet illeti. Ott elképzelhetetlen volt annak a nem egyszer terhessé váló kölcsönös ajándékozásnak a szertartásszerű ismétlése, amelyre a meglehetősen sűrűn egymásra következő délolasz nemzeti, helyi, vallási ünnepek lehetőségeket kínáltak: Lola naplóiban vissza-visszatér, kitől milyen ajándékot kaptak, kinek mivel viszonzták, milyen családi ünnepre, de még balettvizsgára is voltak hivatalosak, házbeli olasz családok mint igényelték a magyar házaspár részvételét hétköznapjaikban. Amerikában legfeljebb korrekt kapcsolatokra adódott esély, miközben a szolgáltatások korrektségét tekintve, a délolasz szívéllyességgel és megbízhatatlansággal szemben, Lola elsősorban a háztartási gépek, a lakásban adódó kisebb-nagyobb hibák javítása-elhárítása ügyeiről tudósít.

A második alkalommal vállalt délolasz élet olykor kétlakivá tette Máraiékat. Lola híven beszámol az ez idő alatt tett külföldi látogatásokról (Svájc, Ausztria és főleg nevelt fiuk és családja meghívására az Egyesült Államokban). Lola – több ízben érdemes erre felhívni a figyelmet – jó megfigyelő, nemcsak a gyakorló háziasszony nézőpontja irányítja gondolkodását. Valahová elvágódása nem szűnik, annak tudatosulását rögzíti, hogy nincs hová „hazamenni”, sehol nem jó „egészen”, Salerno talán mégis a viszonylag jó megoldás. Belátja, mikor Svájc számára kissé steril rendjét tapasztalja, Bécs ismerős házai, utcái, beszéde, színháza, étkezési és érintkezési kultúrája inkább egy nosztalgikus érzésnek tett, ideig-óraig jóleső engedmény (ahogy Innsbruck vagy Bolzano, egy spanyol út inkább turistáskodási célpont).¹¹ Az európai migráns Európában sem más, mint emigráns, de Európában – foglalhatnám össze. Azt Márai rögzíti naplójában, hogy Európában is csak hült helyét lelik „Európának”. Életük utolsó fázisában visszatérnek az Egyesült Államokba, a kellemesebb környezetet és időjárását ígérő San Diegóba. Ez nagyon személyes okokkal magyarázható. Nevelt fiuk és családja egy órányi autótúra lakik tőlük, az orvosi ellátásról, kórházról pedig súlyos tapasztalatokra tettek szert Márai Sándor salernói kórházi kezelésekor. (A kórházi élet leírásakor érdemes párhuzamosan olvasni Lola és Márai napló-

¹¹ Márai jóval részletesebben és „filozofikusabban” emlékezik meg az 1973-as bécsi turistaútról, mely egyben végső búcsúnak bizonyul az egykorvoltól.

feljegyzéseit. Márai végső konklúziója, miszerint valamiféle közösségbenlét-érzést élt meg, hiányzik Lola naplójából, aki a naponkénti látogatás, ellátás, lakáskarbantartás, levelezés stb. kötelességeit egymaga volt kénytelen elvégezni hetvenedik évén túl.)

A párhuzamosan vezetett naplókban ugyanaz az emigráncssors olvasható ki; nyilván meglepő lenne, ha nem így lenne, mégis, az ugyanaz ezúttal sem egészen ugyanaz. A latin közmondás alkalmazható, ha ketten teszik ugyanazt, nem ugyanaz. Első megközelítésben kézenfekvőnek tűnik a megkülönböztetés a megszerkesztett írói napló és a szerkesztetlen asszonyi följegyzések között. Annyit kiegészítésül: mindketten tudták, hogy a másik is följegyzte napjaik történéseit. Márai néha (ritkán) hangot adott rosszallásának. Lolát ugyan bevonta az írói alkotás folyamatába, Lola följegyzte, hogy Márai szinte minden művét odaadja, hogy felesége olvashassa el. Lola naplójegyzeteiben beszámol ezekről az olvasmányokról. S ha a mindennapi élet egyes elemeit, mozzanatait tekintve akad is komolyabb vagy kevésbé komoly vita közöttük, Lola rajongó sorai férje régebbi és készülő műveiről megtöltik a naplót. Kibukkan azonban az is, Márai néha mintha titkolná, mit jegyzett naplójába, s ez Lolának igencsak rosszul esik; mint ahogy az is, hogy (időnként) Márai szinte kierőszakolná Lolától, mutassa meg neki, mit jegyzett föl. Lola ellenzi, hogy a kiadandó naplókba élő személyeket (esetleg) sértő passzusok kerüljenek, ő maga az egyáltalában nem kiadásra szánt jegyzeteiben a legkevésbé sem fukarkodik minősítéseivel, amelyek legalább oly mértékben sérthetnék az illetőt, mint Márai minősítései. E téren nem érzékelhető kettejük között különbség. Ami az irodalmat, irodalmi kapcsolatokat, ezekkel összefüggő állásfoglalást, jórészt az ízlést illeti, mintha Lola alárendelné a magáét Márai időnként kategorikus, ellentmondást nem tűrő véleményének. Más a helyzet a baráti, társasági kötelek ápolását illetően. Lola följegyzte naplójába, ami Márai önjellemzéseként az *Egy polgár vallomásaiból* már ismerős: minden kötöttség elől menekült, időnként a házasságot is merő kötöttségnek érezte. Az 1930-as évek elejének eseménye volt nem túl hosszú ideig tartó viszonya Megyery Sárival, német némafilmek színésznőjével, majd újságíróval, aki *Én is voltam Jávorfácska* címmel megírta önéletrajzát, Máraihoz fűződő viszonyát. Lolát mélyen bántotta, ami így (későn) napvilágra került, több ízben tért vissza, hol elismerve a könyv szerzőjének (némi) íráskészségét, hol bosszankodva azon, amit történni sejtett.

Lola meg akarta érteni férje kiszámíthatatlan reakcióit, rosszkedvét, dühkitöréseit, a művekhez szükséges(?) feszültséggel magyarázta magának a hangulatváltozásokat. A kötöttségektől irtózás, a társasági összefüggésektől menekülés is problematizálódott a Lola-naplókban. Évtizedes barátságok fölszámolásának történetét ugyan nem jegyezte föl, csak azt, hogy rá kellett döbbsennie arra, hogy (az Egyesült Államokban) magukra maradtak. Érkezésükkor többször megjelentek az őket sokat segítő, nevezetes orvospár, Laxék társaságában, akiknek otthonában az amerikai magyar emigráció nem egy nevezetes képviselője megfordult. Máraiék lassan-lassan elmaradtak ebből a társaságból, sőt, a Budapesten kezdődött barátság is megszűnt. Ennek a történetnek nem ismerjük a részleteit, de Lola elszórt megjegyzéseiből következtethetünk, hogy elsősorban nem Laxékon múlt a kapcsolat fölszámolódása. Annyit kiegészítésül még, amit más összefüggésben másutt már megírtam: a kortársak közül többen

följegyezték, hogy Márai kitűnő elbeszélő volt. Különbféle témákról nyomdakészen tudott rögtönözni, de nagyon nehezen viselte el, ha valaki beleszólt az előadásába. Szívesen „adott elő”, szép mondatait élvezni lehetett. Csakhogy nem mindegyik társaság tolerálta Márainak – bármily színes, élvezetes – monológjait, társaságként gyűltek össze, társaságként akartak funkcionálni. Márai megsértődött,¹² ha megzavarták fejtegetéseiben, ilyenkor visszavonult. Más alkalommal – Lola följegyezte – egy vele egyet nem értőt oktatott ki nem éppen a társaságba illő hangerővel. Ugyanakkor egykori barátok nem vagy kevésbé megfelelő viselkedéséről a Lola-naplókban is olvashatunk megrovó sorokat. A római fogorvos, Papp Géza, hosszú időn át kezelte Máraiékat, ő, valamint felesége nem egyszer jut a Lola-naplókban elítélő sorokhoz. Efféle megjegyzések a testvér Radványi Gézát és feleségét, a színésznő Tasnády Fekete Máriát sem kerülik el. Az otthoniak leveleit nem egy ízben bírálja kissé ingerülten Lola, ti. az otthoniak anyagiakban dúskáló Márai Sándort képzelnek el, aki egyébként gálánsan segít (csomagokkal, pénzzel), némely pénzkérésük (hangneme) feltehetőleg jogosan bosszantja Lolát. Mindazonáltal a naplóból áradó elmagányosodás-érzésük a leginkább Márai Sándor magatartásával magyarázható, és ezt (nem részletezve az egyes eseteket) a Lola-naplók visszaigazolni látszanak. Ennek nem mond ellent, hogy még mindig akadtak elegen, akik Máraiéknál (Olaszországban és az Egyesült Államokban) vendégeskedtek. Lola az emigrációba magával vitte receptkönyvét, amelyben felmenői, barátnői családi ételkészítési módjai a régi Kassát, a Mikó utcát, a legújabb időket egyként idézték.

Lola naplójegyzetei valamennyivel több nosztalgiát érzékeltetnek az elmúlt idők legjobb napjai iránt (vö. a bécsi újévi koncertről írt sorokkal), mint Máraiéi, amelyek a letűnt-visszahozhatatlan korszak kritikáját is vállalják. Lola az emigráció első éveiben még leírja, hogy szeretné, ha úgy alakulnának az események, hogy visszatérhessenek Magyarországra, akár csak látogatóba, Márai hamarabb elveszti illúzióit; s hogy 1957-ben fölveszi(k) az amerikai állampolgárságot, egy érzelmi tudattal való leszámolásuk válik nyilvánvalóvá. Márai állandóan keresi a polgár szerepköre időszerezhetőségének esélyét, Lola viszont éppen háziasszonyként újraéli a polgári háztartás folytathatóságának reményét, mely a társaságból ki/elmaradással lényegében fölszámolódik, és legfeljebb a vendéglátások alkalmiságában kap formát. Mindketten a maguk kialakította rend szerint próbálnak élni, ezek a „rendek” hol találkozhatók, hol keresztezik egymást (máskor térnek nyugovóra, máskor kezdik a napot, Márai esőben, fáradtan is ragaszkodik napi órai sétájához, de ragaszkodik esti borivásaihoz, vitatván régi megjegyzését: nem a bor volt jó, hanem a borozás, méghozzá – teszem hozzá – társaságban, kiskocsmában), Lola „babonái”, kabalái újévkor, a születés- és névnapok számontartása, megünneplése azonban jelzik, ez az életrend egy jóval előbb megformálódott rítus megidézése, a folyamatossághoz ragaszkodás, kilépés a külső világ rákényszerítette életrendből, a hagyományörzés belső parancsai szerint.

¹² Noha Márai *Sértődöttek* címen írt regényt, a polgári értékeket, műveltséget, magatartást képviselő Apa világának megsértéséről emlékezett meg, önmagának megtiltotta a megsértődést. Mégis, szüntelen sértve érezte magát, nemcsak a társaságok személyiségeitől, közeli ismerőseitől is.

A (világ)történelemből aligha lehet kimaradniok azoknak, akik a történelmi változások áldozataiként keresik élhető helyüket a kontinensek között, de az intim szférában megteremtődhet az a menedék, amely e „világtörténelemtől” időlegesen függetleníthető. Erre Dél-Olaszország felfedezendő műemlékei, rejtett falvai, ritka emberi kapcsolatai jóval több lehetőséget kínálnak, mint a működő, a házi és külső munkát technikailag jóval inkább megkönnyítő Egyesült Államok. Nemcsak a nemzedékváltás tapasztalata gondolkodtatja el a házaspárt a nevelt fiukkal és családjával (unokákkal) kapcsolatos feljegyzések tanúsága szerint, hanem János (Jani, Janika) amerikanizálódása nem pusztán a nyelvi elidegenedés jele, jóllehet nemigen merülhet föl panaszuk a szülő–gyermek viszonyt illetően. Csakhogy a bensőségességnek más, szokatlan, talán megszokhatatlan formáit kénytelenek tudomásul venni.

Messze nem volna érdektelen annak a műveltséganyagnak az átvilágítása, amely a Lola-naplókból, még ebből a válogatott anyagból is kiolvasható. Ám ez szétfeszítené ennek az írásnak a kereteit, így csupán néhány futó megjegyzésre telik. Az első efféle gondolat oda irányul, hogy a háttérből nem pusztán a kassai környezet ismerhető meg, hanem az a kétnyelvűség is, amely e naplókban idézetek formájában emlékeztet egy familiáris nyelvhasználatra (Nichts für Ungut, Selten kommt etwas Besseres nach, német igék magyar ragokkal való használata). Ehhez fűződik az olvasmányok nyelvisége. Lola egy bécsi leánynevelőintézetben töltött néhány esztendő, így a németet, összhangban a családi hagyománnyal, nem idegen nyelvként beszélte, ezt a berlini évek erősítették. Amikor 1973-ban ama nevezetes bécsi turistaúton keresték föl kedves egykori helyeiket, a színházi előadások közül egy Nestroy-előadást választottak, mely a bécsi életérzésnek és nyelvnek akár mintadarabja lehetett, s ezt mindketten értették és élvezték. Ebbe a körbe sorolható Lola vágya arról, hogy *A kassai polgárokat* egyszer a Burgtheaterben láthassa (ezt többször leírja), a német színpadi beszéd etalonja Burgtheater németisége volt. A balettművésznő Wiesenthal-nővérek (Márai–Ratkovszky-rokonság) szintén részei ennek a bécsi századfordulós örökségnek, amelyhez odasorolódik *A víg özvegy* kassai színházi emléke, valamint a Mozart-operák beható ismerete. Lolának kellemes énekhangja volt, egy ízben arról ír, hogy otthon édesanyjával a *Figaro házassága* duettjeit énekelték, nemcsak a dallamra, a szövegre is emlékezik, idézi is. Általában elmondható, hogy Lola zeneileg képzetesebb, tájékozottabb férjénél, akinek viszont képzőművészeti érdeklődése, ismerete minősíthető figyelemre méltónak. A Márai-házaspár társaságába jónéhány művész tartozott, Földes Andor, Siki Béla, Herz Ottó, Végh Sándor: hangversenyeiket látogatták. Lola (és még inkább férje) zenei „műveltsége” a leginkább a 18–19. századi komponisták ismeretére korlátozódott. Igaz, egy Ansermet által vezényelt Bartók-hangversenyéről elragadtatva nyilatkozik, míg Márai viszonya a Bartók-zenéhez ambivalens. Lola számára Hindemith neve semmit nem mond, s a leginkább Verdi- és Mozart-operák, valamint Wagner *Tannhäuser* (melyet addig sosem láttak színpadon) nyugözi le. Karajan több hangversenyéről, operai vezényléséről olvashatunk lelkes sorokat; régi és új „sztárok” bukkannak föl a Lola-naplókban, amelyekben Kocsis Zoltán és Ránki Dezső nevével is találkozunk. Lola irodalmi műveltsége sem jelentéktelen, ám a bécsi modernséggel vagy olyan francia szerzőkkel, mint Mauriac,

lezárol. Wildertől az *A mi kis városunkat szereti igazán*, Peter Shaffer *Equus*át hol bámulattal, hol erős kétellyel szemléli, a *Godot-ra várva* része lesz e műveltségnek, a többi Beckett-műtől távolságot tart. Mint ahogy Tennessee Williams színműveit tárgyuk miatt idegenkedve tekinti meg. Az utolsó magyar szerző, akinek világában teljesen otthon érzi magát: Ady Endre, nem egy versét fejből idézi. Babits lírája nem érinti meg, viszont a *Jónás könyvét* olvasva megváltoztatja véleményét.

Nem tagadható némi konzervativizmus, ugyanakkor férje prózájának értő olvasója, Kosztolányi a személyes, összejáró viszony miatt is kedvelt írói közé tartozik. A rendszeres olvasás, zenehallgatás programszerű Máraiéknál, az életrend szerves része. Különösen az után, hogy magnetofonjuk lesz, szalagra fölveszik a koncerteket, beszereznek szalagokat. A Márai-hagyatékban fennmaradt egy felvétel, amelyen Lola (német nyelven) énekel. A hang fiatalos, jól csengő, Lola muzikalitása veendő tudomásul. Efféle zenei-irodalmi felkészültséggel lehetett az író valódi partnere.

Akár meglepőnek mondható, hogy Lola 1924-től szánta rá magát, hogy valóban nem a nyilvánosságnak üzenő följegyzéseiben „örökíti meg” (fölmerül bennem, hogy jó szót használtam-e?) kettejük életét. Igaz, 1924-ben még jó darabig nem a naplóírás problémái foglalkoztatták az újságíró–író férjet, egy megjegyzése szerint nemigen kedvelte ezt a műfajt,¹³ inkább a külső körülmények keltették benne az igényt, hogy íráskényszerét ebben az alakzatban elégítse ki. Lola eddig megjelentetett két kötetében több ízben kérdezi (önmagától), mívégre és kinek szánja följegyzéseit, amelyek közül az 1948-as füzetet viszi magával a száműzetésbe, ama bizonyos hajóládában átkel az óceánon, s halála után onnan keresi elő Márai Sándor, aki – mint írtam – tud róla. De azt is tudja, hogy Lolának sosem volt szándékában, az 1979-es lezáruláskor sincs, e jegyzetek bárminemű hasznosítása, közzététele, nem állt a minden időben kíváncsi újságírók rendelkezésére sem, tudomásom szerint elzárkózott attól, hogy interjút adjon. Joggal állíthatjuk, hogy irodalmi ambícióit (ha voltak) bőségesen kiélte a férj műveinek (újra)olvasásakor, a kiadókkal történő levelezések/tárgyalások regisztrálásakor, véleményezésekor. Hogy itt egy korai „elfojtás” tüneteiről azért nem feledkezhetünk el teljesen, a kiadott anyagban egyetlen, talán mellékesnek szánt mondat (vagy elszólás) tanúskodik: Lola bakfis leányként, legalábbis egy újságcikk erejéig, megpróbálkozott egy írás közzétételével, ennek a kísérletnek azonban nem lett folytatása. Valószínűsíthetően nem csupán azért, mert a kassai környezet ezt nem vette volna jó néven. A későbbiekben sem gondolta, hogy e téren próbálkozzék. Márai is azok közé tartozott, akik szerint egy családban elegendő egyetlen író. Elképzelhető, hogy nem volt szükséges megbeszélni, mindkét félnek magától értetődően ez volt a véleménye. Ez akkor sem változott, ha tágabb (irodalmi) környezetben beszédes ellenpéldák alternatív megoldást sugalltak. Babits Mihállyal az 1930-as esztendőkből alakult ki barátság, akkorra már a jelentéses Török Sophie írói néven Babitsné részt kért és kapott a „családi” elismerésből, amellet, hogy a saját jogán követelte meg költői tevékenykedése elismerő méltatását. Kosztolányi Dezsőné még színésznőként

¹³ FRIED István, *Két epizód az ifjú Márai Sándor életéből* = Uő., *Márai Sándor titkai nyomában*, Mikszáth, Salgótarján, 1993, 30.

kísérletezett fordítással, férje halála után asszonynevén tette közzé Kosztolányi-életrajzát és más munkáit. A 19. századból Szendrey Júlia, a kortársak közül Csinszka munkálkodását lehetne bevonni az elemzésbe (Móricz Zsigmond vagy Tóth Árpád, esetleg még Krúdy Gyula leányai feltehetőleg másféle megközelítést igényelnének, akár Karinthy Frigyes fia, Ferenc, akinek egynémely művét elismeréssel regisztrálták Máraiék).¹⁴ Egyelőre (és talán nemcsak egyelőre) bizonyosnak tetszik, hogy Lolát efféle hírnév nem vonzotta. Személyiségének másféle hatását jegyezték föl, akik megemlékeztek róla (mint például Kosztolányi Dezsőné), megmaradt a háttérben, egy igen jelentékeny szerző és életműve támaszának, szolgálójának, mint ezt némely naplóbejegyzés elárulja. Így újra felteszem Lola több ízben feltett kérdését: mivégre és kinek/minek írja naplójegyzeteit, amelyek leírásáról nem mond le, ha valami miatt elmarad, igyekszik bepótolni, noha olykor hónapok kimaradnak. Szépirodalmi ambíciójáról nem szólhatunk, a bejegyzések rövidege, aforisztikussága, helyenként csupán nevek lejegyzése, mely nevek mögöttes személyiségére nem mindig derül fény, elvetik az elfojtott írói megnyilatkozások e kiélésének feltételezését. Egy alkalommal elárulja: Neki. De ezt nem ismétli, korábban a kérdést megválaszolatlanul hagyta. A kétség egy pillanatában veti föl Lola: talán írni kellene nekem is? (1977. XI. 16.). Utóbb a berlini évekre emlékezve: „Sok minden másképp volt, egyszer le kellene írni” (1977. XII. 8.) Persze sosem került rá sor. Kár.

A magam részéről elfogadom az egyszeri megnyilatkozás teljes őszinteségét és hitelességét. Mindazonáltal kevésbé megnyugtatónak gondolom az önmagának adott választ. Amíg Márai nem vezetett naplót, addig valószínűsíthető, hogy dokumentálni kívánta (volna?) a történéseket, az utókor(?), az irodalomtörténet(?) számára jó anyagot kínált. Ismét a történelem furcsa játéka: míg a Mikó utcai házat ért bombatalálat miatt a Márai-életmű első nagy korszakának dokumentumai megsemmisültek, Lola följegyzései megmaradtak, és csupán később veszett nyomuk, 1948-ban még megvoltak. Az 1948-as napló tanúsítja, hogy párhuzamos Márai rendszeressé vált naplóírói tevékenységével; amit az író fontosnak hisz, lejegyz, átírja, kidolgozza, ezzel önleírása önkomentárrá avatódik. Amit nem jegyez föl, feltehetőleg elhallgatandónak, följegyzésre érdemtelennek véli, tudja. Az író magánélete – szerinte – nem tartozik a nyilvánosságra, az író véleményét művei tartalmazzák. Lola sem igen gondolkodhatott másképpen, legalábbis naplója megjelentetett kötetekben nincs nyoma esetleges „különvéleményének”. A naplók párhuzamos vezetése ellenére szó sincs teljes gondolkodásbeli azonosulásról, és nem csupán azért, mivel Márai a nyilvánosságnak, az utókornak üzen, Lola pedig más jellegű följegyzésekkel rögzíti a történeteket (nem kizárólag kettejükét, például olasz környezetükét is). Márai annyit írt le az intim szféra eseményeiről (betegségek, gyógyszerek, Lola babonái, álmái), amennyi íróvága megfelelő láttatását segíti, Lola – mivel rejtőzködve végzi írásmunkáját – még arról is beszámol, mint segít be a férj a házimunkába, a takarításba (mely cselekvési forma akár hihetetlennek is tetszhetne a Márai-naplók olvasásakor).

¹⁴ Csak futólag emlékeztetnék a József Attila körül támadt – persze, különböző irányultságú – „nő”-irodalomra, József Jolán, Vágó Márta, Szántó Judit, Illyés Gyuláné könyveire.

Lola a férj nagyvonalú gesztusait gondosan regisztrálja; tesznek azért, hogy kettejük „jeles” napjai emlékezetessé legyenek. Lola az indokolatlan bántások, a férj egy szerelmi kalandja ellenére sem titkolja szerelmes érzéseit. Nemcsak a szerinte kiváló író bámulja, hanem mindenek ellenére a figyelmes és gáláns férjet is. Mindketten tudják, egymásra vannak utalva, és ennek szép példáit adják a másik betegségek. Lola semmi olyat nem ír le, amit férje ne tudna, ha ellenkezéssel fogadja is olykor. Többnyire azért az történik, amit Márai kigondol, Lola ritkán képes meggyőzni férjét, hogy talán praktikusabb és jobb lenne valami más megoldás.

Mindkét naplónak a dokumentumértékéről volt szó, itt hangsúlyoznám még egyszer: míg kettejük hozzáférhető levelezése nem publikus (helyenként lappang), életrajzi adatok főleg a naplókából nyerhetők ki. Megkockáztatom, hogy Lolában talán az is munkált, hogy följegyzéseivel megbízható adatokat közvetítsen. Nyilván ezek a naplók olykor kimondatlanul maradt mondatokat helyettesítettek, ilyen értelemben valóban férjének szánta őket. Hogy mennyire önmagának? Erre nem kínálkozik megnyugtató válasz. Csak egyszer találtam nyomát, hogy Lola később elővette volna följegyzéseit, egyszer meg azért vette elő, hogy egy évszám helyességéről meggyőződjék. Annyi bizonyos, fontosnak vélte kettejük életeseményeinek írásos változatát. A felelet nélkül maradt kérdések (kinek, minek ír?) talán akképp oldhatók föl: ne csak az íráságról maradjon nyom, hanem arról is, polgári életet éltek-e, a polgár életét éltek-e, megőriztek-e az emigrációban valamit a hajdani, önmaguk kialakította életrendből? Merthogy másképpen éltek, mint az olaszok és az amerikaiak. Nem mondtak le az eseményekre, a fordulatokra történő állandó reflexióról. S bár tapasztalatból megismerték a posta kiszámíthatatlanságát, nem egyszer a levelező, a rokon, a kiadó, a fordító, az intézmény megbízhatatlanságát okolták az üzenet, a küldemény elmaradásáért, megjegyzem, időnként teljesen indokoltan. Márai hol rezignáltan, hol ingerülten vádolja környezetét, a megváltozott világot, Lola időnként megkísérelte, hogy elfogadja olyannak, amilyen, bár feljegyzései tanúsítják, olykor maga is lázadozik. Több ízben idézi a Kassáról magával hozott mondást: Man muss die Menschen nehmen, wie sie sind (Olyanoknak kell elfogadni az embereket, amilyenek).

A Lola-naplókban jelentékeny hézagok vannak, s az 1979-es, váratlanul ható befejezés szintén okot adhat a töprengésre. Hogy rohamosan romló egészségi állapota, leginkább szemének betegsége abbahagyatta vele az írásbeli tevékenykedést, igazolható, de a naplóírás annak előtte megszűnt. Talán az újbóli átköltözés az Egyesült Államokba teremtett olyan helyzetet, hogy a följegyzések folytatása fölöslegesnek tűnt számára. Mindenesetre amit lehetett, megőrzött az utókornak a hajólada, s még válogatott anyagának megjelentetése¹⁵ is igazi eseménye az emigrációs életformák után érdeklődő elemzéseknek, elsősorban pedig a Márai-kutatásnak. Az (ön)életrajzi adalékokon messze túl egy életforma, életfelfogás különlegesnek mondható helyzetei tárulnak elénk, egy polgárasszony „vallomásainak” nevezhetjük

¹⁵ Időnként mutatóban, faksimilében meg-megjelentek részletek Lola kéziratos följegyzéseiből. MÉSZÁROS Tibor, *Košický měšťan Márai. Márai, a kassai polgár*, Hernád Magyar Lap- és Könyvkiadó, Kassa, 2006, 110.

a két kötetben kiadott feljegyzéseket. A Márai-naplókban érzékelhető a szinte kétségbeejtő próbálkozás az írói és polgári életút fenntartására, a Lola-naplókban ennek konkretizálását kapjuk, valamint az asszonyi-társi hozzájárulást a Márai-életműbe foglalt polgárszerep emigrációs változatának újralétesítéséhez. Esetleg ebben jelölhető meg a Lola-naplók jelentősége. A megszólított lehetett a naplót vezető férj, de lehetett e napló feltehetőleg üres helyeit betölteni kívánó asszony, önmaga a címzett (öntudatlanul), talán a hajóláda anyagát feltáró utókor. Egészében azonban az (ön)-életrajzi hitelesítés funkcióját betöltő Lola-napló tanú kívánt lenni a polgári életrend, az életrendbe rejtett műveltség-hit (emigrációs és immár csak ott) életlehetősége ügyében. A Közép-Európában gyökerező polgártudat értékeinek közvetítése világlik át Lola tómondatain.¹⁶

¹⁶ E dolgozat sok „talán”-ja a leginkább annak tulajdonítható, hogy a Lola-naplóknak csak kiadott anyagát ismerem. A kihagyott részekben esetleg található olyasmi, ami kiegészíti, módosítja, árnyalja fejtegetéseimet. Nem hiszem, hogy téziseimet vissza kellene vonnom, de el tudom képzelni, hogy a még gépíratban létező anyagot is használva néhány hangsúly máshová kerül vagy hangsúlytalanná válik. A dolgozat címével Ötvös Anna könyvére utalok: *Lola könyve. Kassától Márai Sándorig*, Helikon, Budapest, 2017. Egy részletesebb értelmezés többszörösen rátalálhat a Lola-följegyzésekben a spengleri dichotómiára az amerikai éveket illetően a kultúra versus civilizáció problematikájában. Lola feltehetőleg nem olvasta *A Nyugat alkonyát*, férje annál intenzívebben. Futólag jegyzem meg, hogy Cs. Szabó önéletrajzi írásaiban is ritkán bukkan föl Márai neve. Cs. Szabó László, *Hűlő árnyékban. Életrajzi írások*, összegyűjt, szerk. BIERNACZKY Szilárd, utószó Sas Péter, Mundus, Budapest, 2004.